

Kvinnfolk och tjänstefolk

Anneli Mäkelä, *Suvusta perheeseen. Satakunnan ja Karjalan naisen asema 1500-luvulla* [Från släkt till familj. Kvinnans ställning i Satakunta på 1500-talet], Historiallisia tutkimuksia 151. 255 s. Helsinki 1989.

Toivo Nygård, *Suomen palvelusväki 1600-luvulla. Palkollisten määrä, työ, palkkaus ja suhteet isäntäväkeeseen* [Tjänstefolket i Finland på 1600-talet. Tjänstefolkets antal, arbete, avlönning och relationer till husbondefolket]. Historiallisia tutkimuksia 150. 184 s. Helsinki 1989.

Finska Historiska Samfundet har profilerat sig som den kanske viktigaste utgivaren av forskning i Finlands historia. En stor del av den centrala forskningen har publicerats i serien Historiallisia Tutkimuksia. Givetvis har kvaliteten skiftat genom tiderna, men i allmänhet har serien borgat för kvalitet och yrkesskicklighet.

Relativt få forskare ägnar sig åt perioden före 1809. Därför är det med stora förväntningar man öppnar Anneli Mäkeläs undersökning om kvinnans ställning i Satakunta och Karelen på 1500-talet och Toivo Nygårds bok om det finska tjänstefolket på 1600-talet.

Mäkelä börjar med att teckna en bild av 1500-talet som ett viktigt brytningsskede. Utvecklingen av den centraliserade statsmakten och renässansens idévärld utgjorde de komponenter som påverkade samhället. För allmogen betydde dock centraliseringen en ökad skattebörda samtidigt som krigen krävde utskrivningar av manskap till krigsskådeplatserna. Också kyrkan fick en annan politisk roll i och med reformationen, men fortsatte att vara auktoritet i moralfrågor. De förändrade samhällsnormerna påverkade förhållandet mellan de olika samhällsklasserna samtidigt som könsrollerna långsamt förändrades.

Som en metodisk bas ingår ett kapitel om kvinnohistorisk problematik. Något tveksamt föreslår författaren att ifall kvinnornas historia godkänns som forskningsobjekt ger den nya vinklar, synsätt och metodiska problem. Hon skiljer därför mellan att undersöka kvinnorna som subjekt i sina egna liv och den traditionella forskningen rörande kvinnor som objekt för männens verksamhet. Den ideologiska problematiseringen gör dock ett något förvirrat intryck och i praktiken tycks ändå kvinnohistoria i undersökningen uppfattas som synonymt med ett kvinnoamn i en källa.

Undersökningens mål är att klargöra kvinnans ekonomiska och

sociala ställning i samhället på 1500-talet. Kvinnans sociala ställning reglerades av hennes juridiska rättigheter. Den medeltida landslagen förutsatte att kvinnan tillhörde den privata sfären. Trots detta fanns det "yrkesarbetande" kvinnor t.ex. på kronans gods och borgar. I undersökningen jämförs Satakunta och Karelen. Fastän man i bägge områdena huvudsakligen levde av jordbruk fanns det vissa markanta skillnader. Byarna i Satakunta var tegskiftade medan svedjebruket levde kvar i Karelen och ägandet av jord hade en annan innebörd än i västra Finland. Författaren fastslår att kvinnans ställning var sämre i trakter med svedjebruk. Då matlagets framgång berodde på den svedjade arealens storlek prioriterades nämligen fysisk styrka. Det primitiva åkerbruket i Satakunta var visserligen arbetsdrygt, men fordrade inte muskelstyrka på samma sätt.

Undersökningen baseras huvudsakligen på det kamerala källmaterialet. De viktigaste källorna är jordeböckerna som förekommer allmänt efter 1540 samt tiondelängder. Mot slutet av 1500-talet uppbars flera extra skatter och för den kvinnohistoriska forskningen är silverskatten av år 1571 den viktigaste. Med tanke på att silverskatten framhålls förefaller det något märkligt att författaren endast i ett par exempel stöder sig på silverskattelängden från Karelen. En betydelsefull källgrupp är borgarnas och kungsgårdarnas räkenskaper. Samtliga uppgifter om kvinnolöner och kvinnoyrken baseras på detta material. I Satakunta hade kronan flera gårdar och ladugårdar och i Karelen var Viborgs slott ett administrativt centrum.

Genom att granska förläningar och skattelättnader anser sig författaren kunna analysera hur familjeuppfattningen utvecklades under 1500-talet. Förläningar och donationer "förtjänades" vanligen av mannen, medan kvinnan själv anhöll om skattelättnader på grund av fattigdom och otrygghet. Detta innebar att den centraliserade staten kände ett nytt ansvar för sina undersåtar och att ättesamhället började vika.

Kvinnans juridiska ställning behandlas utförligt utgående från landslagen. Tyvärr åtskiljs inte formalia och praxis. Avsnittet som ingående redogör för de bestämmelser som reglerade den ogifta kvinnans ställning, giftermål och kvinnan som medlem i släkten visar därför egentligen endast hur Kristoffers landslag betraktade kvinnan och inte vad som tillämpades på 1500-talet. Något häpnadsväckande är det att författaren inte ansett det nödvändigt att utnyttja tidigare forskning. Den svaga litteraturkännedomen är förövrigt något som kännetecknar hela boken och bidrar till intrycket av ett positivistiskt kompilat med korta refererade snuttar från olika källor.

Kyrkan gav långt de normer som reglerade könsrollerna. Mäkelä framhåller att enligt kyrkobalken i Upplandslagen gällde de samhälleliga kyrkliga plikterna enbart männen, exempelvis plikten att delta

i kyrkbyggen och betalningen av tionden. Eftersom författaren ändå visar på flera kvinnor i tiondelängderna skulle det vara av intresse att få författarens åsikt om i vilket skede praxis förändrats och om indragningen av tionden till kronan härvidlag spelade någon roll. Mikael Agricola var riktgivande inom den finska kyrkan. I sin definition av goda gärningar skiljde han inte mellan könen och han ansåg också att det vore förmånligt för både kronan och församlingarna ifall det i städerna grundades skolor för både pojkar och flickor. I äktenskapsfrågor förutsatte kyrkan ömsesidig trohet och monogami. Enligt besluten i Västerås 1527 skulle biskopen avgöra skilsmässomål samtidigt som konsumgänge under förlovningsstiden fortfarande var tillåtet. Först kyrkoordningen år 1571 kunde genomdriva den kyrkliga vigselns betydelse. Att detta eventuellt berodde på förändringar i kyrkans ställning beaktas dock inte av författaren som påvisar en allmän förändrad uppfattning av könsmoralen.

Kapitlet om Gustav Vasas tid börjar, något förvånande, med ett avsnitt där kvinnan och samhället skildras utifrån kungens förhållande till sin familj, skandalen med Vadstena-bullet inte att förglömma. Inte heller i detta kapitel har författaren ansett någon annan forskare värd att beakta, utan alla 75 noter hänvisar till Gustav Vasas registratur utom ett brev av drottning Margareta i De la Gardiska arkivet.

I kapitlet om kvinnorna som skattebetalare påpekar författaren att det förekom flera kvinnliga skattebetalare i Satakunta än i Karelén. Utförliga referat av de olika källorna finns med, medan författaren inte i någon högre grad diskuterar i vilken grad kvinnorna blivit "osynliga" i de olika källorna. Det är kännetecknande för undersökningen att författaren tyvärr inte har ansett det nödvändigt att göra någon mera ingående källkritisk analys och detta bidrar givetvis till att läsaren inte alltid övertygas av argumenteringen.

Då kvinnorna undersöks som löntagare betraktas de kvinnor som var anställda på kronans slott och gårdar. Det mycket intressanta avsnittet kunde gärna ha utvidgats. Fataburshustruns starka ställning poängteras och kvinnornas olika anställningar och löneförmåner behandlas. Det framhålls att det är svårt att bilda sig en helhetsuppfattning om lönenivån eftersom lönen bestod av uppehälle, penninglön och klädespersedlar. Kapitlet skulle dock ha varit förtjänt av en jämförande tabell med löneuppgifter och utgående från räkenskaperna skulle det säkerligen ha varit möjligt att uppskatta persedlarna i konstanter.

Kvinnorna kunde således lämna familjekretsen och arbeta utanför hemmet. De förekom som skattebetalare och hade kontakt med myndigheterna. Kvinnorna förekom också inom rättsväsendet, antingen som brottslingar eller offer. Kvinnan i västra Finland ägde jord och gjorde affärer. I motsats till den karelska kvinnan blev hon

i början av undersökningsperioden fälld för sedlighetsbrott och sågs inte enbart som ett objekt för mannens verksamhet. Hennes friare och mera självständiga ställning motiveras också kvantitativt. Mäkelä diskuterar inte saköreslängdernas kamerala karaktär utan använder dem som domböcker. Det förblir oklart vilka rättsfall som de facto ingick i dem och vilken betydelse Satakunta-kvinnans starkare ekonomiska ställning kunde ha. Blev kanske den karelska kvinnan inte dömd till böter på grund av sin fattigdom? Under 1560-talet blev förhållandena i undersökningsområdena mera likartade; också i Satakunta började enbart männen att fällas för sedlighetsbrott.

Kriget 1570–1595 var prövande för den finska allmogen. I värsta fall kunde ett års pålagor fördubbla skattebördan. För kvinnorna in- nebar kriget förmodligen extra påfrestningar. Om bonden blev utskreven var det sannolikt att hans hustru förr eller senare fick problem med skatterna. I Karelen förekom dock få kvinnor som skattebetalare under kriget. Fastän kvinnorna är sällsynta i det kamerala källmaterialet går det dock att fastslå att de juridiskt förvaltat fast egendom. Saköreslängderna och brevmaterialet visar att man i Karelen under krigsåren närmat sig det övriga rikets normer och samhällstraditioner. I Satakunta ökade kvinnornas antal i jordeböckerna markant under 1580-talet, men antalet kvinnor i tiondelängderna är ändå betydligt högre.

Kriget indelade kvinnorna i tre grupper. De rika adelsfruarna och borgaränkorna gjorde affärer och lånade pengar åt kronan. Under de exceptionella förhållandena kunde också allmogekvinnor vara framgångsrika och författaren nämner flera exempel. Den andra gruppen bestod av kvinnor som klarade kriget. De led av påfrestningarna, men fick ersättning och kompensation av kronan. Gruppen bestod till största delen av änkor som fick ut sina mäns inestående löner av kronan eller beviljades skattelättnader på grund av sina mäns förtjänster. Alla skattebetalare förmådde inte fullgöra sina prestationer utan hemman ödelades. Bland de gårdar som odlades av kvinnor tilltog ödeläggningsen från och med mitten av 1580-talet och nådde snabbt sin kulmen.

Saköreslängderna visar att antalet bötfällda brott i Karelen minskade. I Satakunta däremot ökade brottsligheten under kriget. Kulmen nåddes år 1573 och mot slutet av krigsåren förekom färre kvinnor i det sviktande källmaterialet. Tyvärr jämförs inte trenderna på det lokala planet med andra forskares resultat.

I slutet av århundradet fanns det flera faktorer som påverkade kvinnornas juridiska och sociala ställning i de undersökta områdena. Kvinnorna kunde arbeta utanför hemmet och som änkor var de också skattskyldiga. Släktens betydelse minskade jämfört med kärnfamiljens. I behandlingen av kvinnan som familjemedlem under slutet av

århundradet ställs frälsekvinnan i centrum. Mäkelä kommer fram till att frälsekvinnorna i praktiken hade en betydligt mera jämlik ställning än vad landslagen förutsatte. Kvinnornas arvsrätt berörs dock ytterst kortfattat. Mäkelä påpekar att syster enligt lagen ärvde hälften mot bror och att det i praktiken hände att kvinnan hade svårigheter att få ut sin arvslott. Också problematiken kring morgongåvan berörs ytligt, medan hemgiften och dess förhållande till arvsrätten förbigås.

Boken avslutas med ett kort kapitel om utvecklingens stora linjer. Mäkelä framhåller hur den centraliserade staten kunde göra sina normer och sin juridiska tradition gällande i hela riket. Landslagens bestämmelser om arvsrätt och den lutherska kyrkans inflytande påverkade också Karelen. I och med att kvinnor allt oftare under den undersökta perioden benämndes med förnamn och patronymika anser författaren att kvinnan fick ökat anseende som individ och människa i stället för som egendomsobjekt i enlighet med landslagens bestämmelser.

Mäkeläs bok kan visserligen vara användbar för den som är intresserad av enstaka korta källreferat, men argumentationen mot den "traditionella mansforskningens" resultat är obefintlig och en kritisk källanalys saknas. Samtidigt är boken tungläst. Medan Mäkeläs bok ändå ger intryck av att vara en färdig produkt kännetecknas Toivo Nygårds bok om tjänstefolket på 1600-talet av att deadline alltför snart skymtat vid horisonten. Då man jämför böckerna gräver sig 1500-talets kvinnor pietetsfullt fast i källorna medan Nygård har ett brett grepp med hänvisningar till allt från Braudel till förhållandena i Skottland 1770–1914. Nygårds utgångspunkt ligger i den ekonomiska och samhällshistoriska forskningen. I det första kapitlet tecknas forskningsläget och det framhålls att tjänstefolket som grupp började framträda i källorna på 1600-talet.

Undersökningen baseras främst på mantalslängder och domböcker. Mantalslängdernas pålitlighet och användbarhet som historisk källa diskuteras ingående. Eftersom det är arbetsdrygt att gå igenom hela domboksmaterialet använder Nygård de sakregister som gjorts upp i Riksarkivet. Eftersom domboksprojektet utgör författarens "nyckel" till källserien skulle han gärna ha kunnat haft en kritisk inställning. Projektet startade 1961 och kvaliteten har skiftat under årens lopp. Något förvånande anser Nygård att Satakunta, Karelen och mellersta samt norra Österbotten, som alla ingår i registret, mycket väl representerar 1600-talets Finland som helhet.

Stor möda ägnas att definiera begreppet tjänstefolk. Gränserna var ofta glidande och exempelvis bolagsmännen utgjorde gränselfall. Speciellt i städerna är det nästan omöjligt att skilja drängar och pigor från hemmavarande barn.

Behandlingen av tjänstefolket påverkades av tidens allmänna normbildning. Under perioden stärktes kungens makt och kyrkan hade på nytt fått en starkare ställning. Den sociala kontrollen var sträng och både de andliga och världsliga normerna övervakades på det lokala planet. I församlingarna utgjorde bl.a. sexmännen ett viktigt maktmedel och i socknarna användes nämndemännen som experter i lokala frågor. Kronan hade sin egen åsikt om tjänstefolkets ställning. Med tjänstetvånget försökte man säkra tillgången på arbetskraft och eliminera de människogrupper som drog omkring utan fast utkomst. Utvecklingen i Sverige kan ses mot en allmänuropeisk bakgrund och en allmän ekonomisk nedgång i slutet av medeltiden. Kronan föreslog på riksdagen 1635 att tjänstefolkets löner skulle regleras i lag och på riksdagen 1649 föreslogs att lokala tjänstestadgor skulle göras upp. De viktigaste stadgorna om tjänstefolket gavs åren 1664 och 1686. I dem stipulerades om tjänstetvång och tjänaren placerades under husbondens förmyndarskap. Tjänsteperiodernas längd reglerades likaså enskildheter rörande flyttning och uppsägning.

Den kvantitativa analysen av tjänstefolkets antal, kön och geografiska fördelning bygger på mantalslängderna. Förmodligen påverkade de stora krigen i början och mitten av 1600-talet antalet drängar hos bönderna. Ätminstone i Tavastland sjönk antalet tjänstefolk per gård med hälften under åren 1634–1654. Speciellt mycket tjänstefolk fanns i de sydvästra delarna av landet. Detta berodde på den höga andelen frälsegods och stora bondgårdar. Största delen av tjänstefolket i Egentliga Finland och Nyland fanns på herrgårdarna och säterierna. Hög social status hos husbondefolket korrelerade klart med ett stort antal tjänare. De lokala variationerna kunde dock vara stora mellan olika socknarna och också i Tavastland berodde mängden drängar och pigor på antalet stora gårdar. I de norra delarna av Tavastland med ett stort antal nyodlingar var den fast anställda arbetskraften fåtalig. Tyvärr glömmes författaren den kritiska inställningen till mantalslängderna i analysen. De är inte uniforma utan de olika tjänstemännens sätt att göra upp dem varierade. I vilken mån de lokala skillnaderna kan förklaras med dylika omständigheter diskuteras inte i någon högre grad.

Den kvantitativa bilden stämmer väl överens med tendenserna på kontinenten. När man beräknar antalet pigor och drängar av hela befolkningen stiger frekvenserna i södra och sydvästra Finland till en allmänuropeisk nivå. De förhållandevis låga siffrorna i östra Finland överensstämmer med uppfattningen att antalet tjänare var mindre i östra Europa.

I Österbotten sjönk andelen tjänstefolk i mantalslängderna åren 1655–1695. Största delen av drängarna och pigorna arbetade hos lokala myndighets- och ståndspersoner. Också sociala faktorer, svedje-

bruk och storfamiljer påverkade frekvenserna. Sammanlagt var andelen tjänstefolk i Savolax-Karelen klart mindre än i det övriga Finland. Den allmänna tendensen var dock att tjänstefolkets andel ökade mot slutet av århundradet; i sydvästra Finland fördubblades antalet pigor och drängar. Förhållandet mellan pigor och drängar varierade och i början och mitten av 1600-talet var pigorna betydligt vanligare. Detta berodde på krigstiden eftersom antalet drängar var stort bland rekryterna. I slutet av århundradet kan trenden eventuellt delvis förklaras med att de gifta drängarnas och soldaternas hustrur i mantalslängderna skrevs som hustrur fastän de utförde arbete som normalt utfördes av pigor. Givetvis påverkade också näringslivet och jordbrukets uppbyggnad könsfördelningen bland tjänstefolket. En dräng var dyrare än en piga. Pigan skötte främst om husdjuren och i Savolax var djuren få, medan gårdarna i Österbotten hade mycket husdjur. Det ökade antalet drängar i slutet av århundradet kom dock inte böndernas hemman till del utan drängarna avlönades främst i de stora gårdarna. Nödåren på 1690-talet påverkade givetvis också antalet fast anställda.

Landslagen utgjorde grunden för drängarnas och pigornas rättsliga och samhälleliga ställning. Vid anställningen skulle husbonden betala en städjepenning. Om den anställda gav sig av före anställningstidens slut var han skyldig att betala tillbaka städjepenningen. Tjänstevånget ledde till att man var tvungen att ta emot en erbjuden lega. För kronan gav bestämmelserna möjlighet att tvinga drängarna till militärtjänst eller offentliga arbeten. Genom flyttningsförbud försökte man hålla kvar den potentiella arbetskraften. Vanligen iakttogs de allmänna flyttningsdagarna om hösten men lokala variationer förekom. Rättsfall som gällde anställningen av tjänstefolk eller rymningar var mycket vanliga.

Vanligen saknade tjänstefolket familjeband med husbonden. Systemet var dock patriarkaliskt uppbyggt och husbondens auktoritet var absolut. Orsakerna till att tjänstefolket rymde kunde vara en brutal behandling eller otillräcklig och otjänlig föda. På tingen behandlades dock rätt få dylika fall jämfört med tvister om städsla eller löner. Drängarna rymde betydligt oftare än pigorna. I praktiken bestraffades de sällan, utan vanligen räckte det med att rymlingen ödmjukt återvände till sin husbonde. Det var inte heller önskvärt att tjänstefolket gifte sig. Ett giftermål medförde vanligen graviditet och barn, vilket givetvis nedsatte pigans arbetsförmåga för en tid. Den bästa lösningen var då att drängen blev soldat och pigan som soldathustru fortsatte sitt arbete. En annan möjlighet var att bli backstugusittare eller inhysingar.

Också lönenivån varierade regionalt och tidsmässigt. Eftersom löneuppgifterna är mycket sporadiska är det svårt att dra slutsatser.

Lönerna förefaller inte att ha stigit efter 1670-talet. Lönenivån var högst i mellersta och norra Österbotten och pigornas löner verkar i vissa socknar redan i mitten av seklet att ha stigit till samma nivå som drängarnas i vissa delar av Satakunta och Karelen. Det var främst två faktorer som påverkade tjänstefolkets antal och lönenivå i norra Österbotten. Den ena är befolkningsutvecklingen och den påverkade omvänt också förhållandet i resten av Finland. Jordägostrukturen och arvsrätten inverkar också. Enligt mantalslängden för år 1654 fanns i norra Österbotten, med undantag av Kajanaland, endast 38-47% män. Det innebar att bristen på manlig arbetskraft trissade upp lönerna. Åtminstone i normala tider var de österbottniska gårdarna välmående och det stöder teorin att lönenivån var högre i de trakter där det fanns kapital och egendom men brist på arbetskraft.

Tjänstefolkets höjda löner under 1650-talet har också kopplats samman med soldaternas förbättrade värvningsvillkor eftersom bägge grupperna rekryterades ur samma befolkningslager. Den obesuttna befolkningen utgjorde i praktiken krigsmaktens reserv. Böndernas klagomål på riksdagen visar vilka grundproblem som rådde. Det var svårt att få tag på tjänstefolk fastän den allmänna uppfattningen att detta skulle ha berott på emigration säkerligen är överdriven. Grundfrågorna var dock bristen på tjänstefolk i början av seklet, den ojämna regionala fördelningen och de många rymningarna.

Det positiva i Nygårds bok är kanske främst det "breda" greppet som på ett elegant sätt åskådliggör förhållandena i Finland mot en europeisk bakgrund. Samtidigt finns det ett genomgående drag av slarv och ibland kan valet av litteratur ifrågasättas. Exempelvis när författaren behandlar hur skatterna i Norden gjorde betalaren fri hänvisar han till Le Roy Laduries undersökning av den senmedeltida franska byn Montaillou. När det gäller förhållandena i städerna använder Nygård med stor förkärlek Ilkka Mäntyläs undersökning av Torneå. Visserligen är Torneå stads historia ett förnämligt verk, men som stad var Torneå varken typisk eller ens finsk.

Det är intressant att jämföra Anneli Mäkeläs och Toivo Nygårds böcker. Författarnas sätt att skriva historia är ytterst olika fastän bägge böckerna tematiskt behandlar stora, socialt svaga grupper i samhället. I Mäkeläs bok skymtar en arbetsglädje, som klart visar att författaren tycker om att läsa 1500-tals texter. Toivo Nygård anlägger en mera rationell och arbetsekonomisk aspekt.

Lena Törnblom